

Tverdota György

Szabolcsi Miklós (1921–2000)

A 2000. szeptember 2-án elhunyt Szabolcsi Miklós akadémikusra, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának volt elnökére, az MTA Irodalomtudományi Intézete egykori igazgatóhelyettesére, az ELTE emeritus professzorára a József Attiláról írott monográfia-sorozatának zárókötete (1998) megjelenése alkalmából a szerző jelenlétében tartott tanácskozás egyik előadásával emlékezünk. Tudom jól, hogy hozzászólásom akkor lenne pikáns, akkor beszélnének róla szakmai köreinkben az emberek, ha rámutatnék a kötet vaskos hibáira, leleplezném súlyos melléfogásait. Ha ellenben azt állítanám, hogy a *Kész a leltár*ba foglalt minden állítással, tényközléssel egyetértek, ezt senki nem hinné el nekem. Súlyos hibákra nem tudok rámutatni, egyúttal azonban nem lennék József Attila-kutató, ha minden ponton ugyanazokra a konklúziókra bukkannék, amelyekre Szabolcsi Miklós jutott. Az előbbire való görcsös törekvést joggal rossz néven vehetné, az utóbbit pedig nem várná el tőlem. Több évtizedes intenzív és kiterjedt kutatómunka sokrétű, beláthatatlanul sok irányba elágazó eredményeinek foglalata ez a kötet, s éppúgy komikus dolog lenne vele szemben állást foglalni, ahogyan egy hegyóriással szemben sem szögezhetjük le álláspontunkat. Megkerülhetetlen és nem is kerülgetni kell, hanem hol kiaknázni, hol ráépíteni, hol tovább művelni, attól függően, hogy a további kutatási feladatok vagy a tudományos vállalkozó kedv éppen mit diktál. Néhány kardinális kérdés mindazonáltal fölvethető Szabolcsi Miklós munkájával kapcsolatban. A továbbiakban szeretnék ilyeneket keresni, és legjobb tudásom szerint válaszolni rájuk. A *Kész a leltár*t, mint a cím is utal rá, szerzője egy tudósi életmű betetőzésének szánta, anélkül, hogy köteleznie kellett volna magát arra, hogy mostantól leteszi a tollat. A munka ennélfogva a befogadás szempontjából határhelyzetben van. A monográfia első kötetének, a *Fiatal életek indulójá*nak, megjelenése, 1963 óta az irodalomtudomány(ok) területén alapvető változások mentek végbe. A monográfia egymás után sorjázó köteteinek természete maga is változott, alakult a korral. Szabolcsi igyekezett megfelelni az újabb és újabb tudományos igényeknek és követelményeknek. De

alapjában véve mégis ugyanarról a vállalkozásról van szó. A folytonosság a *Fiatal életek indulója* és a *Kész a leltár* között tagadhatatlanul fennáll, nemcsak a tárgyban, hanem műfajban, szemléletben és módszerekben is. Az utolsó kötetet zömmel más és más irányultságú, más igényekkel fellépő szakmai közvélemény fogadja, mint a korábbiakat. A kései Szabolcsi könyve ez a kései József Attiláról. Ha azt mondom: más irányultságú és más igényekkel fellépő, akkor eufemisztikusan fogalmaztam. Az új közönség gyanakvóbb és finnyásabb a *Kész a leltár* típusú vállalkozásokkal szemben, mint a két évtizeddel korábbi. A hatvanas évek elejének értelmisége az ötvenes években ideológiailag megdolgozott közönség volt, amely a századfordulóról örökölt pozitivista hagyományokkal a marxista ihletésű, erősen szociologikus látásmódot ötvözte. Az életműnek az életrajz és korrajz felől történő megközelítésében semmi kivetnivalót nem talált. Az 1978-ban publikált *Érik a fény* olvasóinak felületesebb vagy mélyebb tájékozódása a nagymértékben neopozitivista alapozottságú, strukturalizmus néven összefoglalt törekvések iránt jól összeegyeztethető volt a monográfiának az életművet taglaló részleteiben a formális elemzés eszköztárát kiaknázó verselemzésekkel, műfajtípusok szerinti osztályozással. A két utolsó kötetnek, az 1992-es „*Kemény a menny*"nek és a *Kész a leltár*nak kell szembesülnie a strukturalizmus utáni szemléleti fordulat, a recepció-esztétika, a hermeneutika, a dekonstrukció a pályaképet és az életmű történeti tagolását nyújtó monográfiával szemben ellenséges elméleti előföltevéseivel. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy ennél az önmagában véve is roppant fogas kérdésnél hosszasan időzzünk. Csak annyit jegyeznék meg, hogy a két utolsó kötet megjelentetését a József Attila-kutatás nagy győzelmének tartom. Az említett elméleti előfeltevéseket ugyanis nem tekinthetjük légből kapott dolgoknak. Valóban nem lehet például többé gyanútlanul kalandozni életrajzi én, szerző és lírai én között. A szövegköziség tudomásulvételéből is le kell vonni olyan konzekvenciákat, amelyek kétségessé teszik egy-egy költemény vélt korábbi konzisztenciáját, és folytathatnám. A nehézségekből akár azt a végkövetkeztetést is le lehet vonni, hogy márpedig nem lehet monográfiát írni. Csakhogy monográfiák, ha tudományos anomáliáknak tekintjük is őket, léteznek. A József Attiláról való tudás Szabolcsi Miklós jóvoltából, a születéstől a halálig rendezetten, tagoltan az olvasó rendelkezésére áll. A monográfia mint műfaj ennek a tudásnak a foglalata. Bárki vitatkozhat rajta, hogy jól tagolt-e az ilyen munka, bárki bebizonyíthatja, hogy hibás előföltevésekre alapozódik. Mégis van és mégis megkerülhetetlen. Jobb, ha meglévő monográfiák lehetetlenségéről vitatkozik a szakma, mint ha az ilyen viták monográfiák születése elé állítanak akadályt. Azt ugyanis

még senki sem követte végig, hogy egy szövegről készített eszmefuttatásában, nevezzük azt elemzésnek vagy dekonstruálásnak vagy bárminek, mit használt föl az elemző előzetes, netán hibás előföltevések alapján birtokolt tényleges tudásából, és mit hagyott el belőle. Senki sem válogatta még szét – hogy a Jónás könyve istenének szavát parafrazeáljam –, mit rakott a szöveghez jobb és mit balkezével. Hogyan lehet tudni, hogy a homályban maradt, explicit módon az értelmezésben meg nem jelenő ismeretanyag részt vesz-e az interpretáció teljesítményében vagy sem? A József Attila-életművet tehát Szabolcsi Miklós utolsó könyve révén az a szerencse érte, hogy szerzőjének hatvanas évek elején, sőt az ötvenes évek második felében kezdett vállalkozása betetőzést nyert. És most engedjék meg, hogy az ügy után, amelyben a *Kész a leltár* a koronatanú szerepét játssza, fölvessek néhány, Szabolcsi Miklós egyéni teljesítményét érintő kérdést. Tévedés lenne azt hinni, hogy egy monográfiának nincs más feladata, mint hogy úthengerként végigmenjen az adott alkotó minden életeseményén, és hogy rövidebben vagy hosszabban végigértelmezze a művész minden írását. A monográfiaírónak kihívásoknak kell megfelelnie, váratlan csapdákba eshet, ami akár meg is hiúsíthatja vállalkozását, vagy sokat levonhat munkája értékéből. Ilyen kihívásokkal Szabolcsi Miklósnak is szembe kellett néznie, ilyen csapdákat neki is ki kellett kerülnie. Az egyik ilyen kérdés József Attila és az illegális párt viszonyának problémája, a tudományos szocializmus szerepének megítélése művelődésében és művészi teljesítményének kialakulásában, a költői pálya ún. mozgalmi időszakának mérlegre tétele. Aki pályaképet készít a költőről, a felsorolt problémákat nem kerülheti meg. Szabolcsi Miklós, akinek az ötvenes és a hatvanas években az ezzel kapcsolatos felfogás kialakításában és továbbfejlesztésében korábban jelentős, később egyenesen kulcsszerepe volt, még kevésbé kerülhette el az állásfoglalást. A korábbi, pontos ideológiai előírásokra épülő egyszerű választ (amely Szabolcsit a hatvanas években lefolyt pártosság-vita során sem jellemezte) az 1989-es politikai rendszerváltás érvénytelenítette, s más, ugyancsak egyszerű, ellenkező előjelű válaszokat kínált. Akár arra ösztökélt az új helyzet, hogy a lehetőségig letagadjuk a költő szocialista elkötelezettségét, akár arra, hogy elismerjük ezt, s miatta megtagadjuk a József Attila-i örökséget. A *Kész a leltár* szerzője által adott válasz mindhárom tévutat elkerüli, ugyanakkor minden eddiginél termékenyebben kamatoztatja mindazt a tudást, amelyet erről a problémakörről az évtizedek során felhalmozott. Hízelgés és túlzás nélkül elmondható, hogy az utolsó monográfiában ez a komplexum nyugvópontra, vagy legalábbis egyensúlyi helyzetbe jutott, tudományos vitakérdéssé egyszerűsödött. Ebből a szempontból a könyv megjelenésének ez a késői

időpontja (1963 óta 35 év telt el) szerencsés fejlemény, hiszen 1989-ig erről ugyan fokozatosan egyre nyíltabban és szabadabban lehetett gondolkodni és beszélni, de a melléktekintetek teljes figyelmen kívül hagyására a kutatásnak csak a 90-es évektől volt módja. A második kényes kérdésköteg József Attila és a pszichoanalízis kapcsolata körül alakult ki. Közismert tény, hogy Szabolcsi Miklós a költő pszichoanalitikus iratainak közzététele, nyilvánosságra hozása ellen foglalt állást, azzal érvelve, hogy ezek az írások kórélettani jellegűek, nem indokolt a közönség elé kerülésük. Ezen az álláspontón sokan megbotránkoztak, s érveltek ellene. Mivel mi Horváth Ivánnal, Szőke Györggyel, Stoll Bélával és másokkal tevékenyen közreműködtünk ezeknek a szövegeknek a publikálásában, magyarázatában, nagyon pontosan tudjuk, hogy a kérdésben nem volt, s máig sincs konszenzus. Az érvekre jó ellenérveket lehet találni. Szabolcsi egykori és részben alighanem mai álláspontjával sokan – és a legkevésbé sem konformizmusból – egyetértenek. A közzétételt pártolók tarsolyában a legerősebb, nehezen cáfolható érvek merőben praktikusak. A pszicho-analitikus iratok közzététele a kutatás számára új helyzetet teremtett. Időben ez nagyjából egybeesett azzal, hogy a mélylélektant sújtó hivatalos anatéma elhárult a szakterület művelői feje fölül. Ez a tudományterület és terápikus gyakorlat újból teljes polgárjogot nyert. Az új helyzetből eredő kutatási, értelmezési feladatokkal immár Szabolcsi Miklósnak frontálisan szembe kellett nézni, tudomásul, sőt számításba kellett vennie a terápia melléktermékeként született dokumentumokat. Mivel a József Attila nagymonográfia szerzőjét a prózai művek kritikai kiadása 1958-as kötete óta eminensen szaktudományos nyelvezet, ezen belül is az apodiktikus fogalmazás feltűnő kerülése, a hipotetikus, vagylagos fordulatok alkalmazására való hajlam jellemezte, a költőnek sem a párthoz, sem a pszichoanalízishez való viszonyát illetően nem kellett ideológiai önkritikát gyakorolnia Szabolcsinak. A tudományos kutatásban nélkülözhetetlen iránymódosítások szakmai önkorrekciók formájában mehettek végbe nála. A *Kész a leltár*ban ily módon szervesen és fontosságának megfelelően szerepel a mélylélektani szempont, legyen szó a költő betegségéről, freudista műveltségéről, műveinek tematikus sajátosságairól, interperszonális kapcsolatairól. A harmadik, s számomra talán a legfontosabb mozzanat, ahol egy hullámhosszon vagyok a szerzővel, az érett pályaszakasz belső tagolása és értékelése. Ki ne emlékeznék arra, hogy a hatvanas évek végétől vagy a hetvenes évek elejétől az egyetemi ifjúság, majd a középiskolai tanárok szívét villámgyorsan meghódította egy olyan képlet, amelyet Németh G. Béla tanulmányai kezdeményeztek, pontosabban: vittek sikerre. A „kései József Attila” formulára gondolok. A kitűnő tudós

és pedagógus azt állította, hogy József Attilának azok a versei, amelyek a magyar költészettörténetben igazán fontos előrelépést jelentettek, a költő életének utolsó éveiben keletkeztek. Bennük az alkotó az élet végességével, az ember világba vetettségével, a semmivel nézett farkasszemet, súlyos válsághelyzetről számolt be vagy a belőle történő szabadulás lehetőségeit kereste. Hozzájuk képest a politizáló vagy világnézeti versek másodlagos értékűek. Koncepciójának két vers, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* és a *[Talán eltűnök hirtelen...]* elemzésével adott testet, s ezek az elemzések minden kétkedést leszereltek. Németh G. Béla a kései versek becsét olyan mértékben megemelte, hogy ezzel kárpótolni látszott azért a veszteségért, ami extenzíve érte a József Attila-vers kedvelőit. Mert ne feledjük, hogy a mérleg másik serpenyőjét nemcsak az olyan versek húzták lefelé, mint a *Munkások*, hanem a *Téli éjszaka* típusú világnézeti verstablók is rosszul jártak a „kései József Attila" formula kialakítása révén. Szabolcsi Miklós a politikailag elkötelezett József Attilát előtérbe helyező, a hatvanas évek végére valójában már háttérbe szorult koncepció örököse volt. Ugyanakkor József Attila monográfusaként eleve nem engedhette meg magának Németh G. Béla szuggesztív egyoldalúságát. Szemléleti nyitottsága, tágasabb érdeklődése is arra ösztökélte, hogy látószögébe a költő életművének sokkal nagyobb szeletét belevonja. Értékrendjének kialakulását az a körülmény is befolyásolta, hogy egyike volt azoknak az irodalomtörténészeinknek, kritikusainknak, akik – mint Bori Imre, Illés László vagy Béládi Miklós – a magyar avantgárd presztízsének visszaszerzésén fáradoztak. Márpedig József Attila pályájának alakulása jó alkalmul szolgált annak bizonyítására, hogy az avantgárd törekvések szervesen integrálhatók irodalmunk folytonosságába. Mindez arra predesztinálta Szabolcsi Miklóst, hogy elkötelezze magát egy olyan formula mellett, amely szerint „a teljes József Attila a miénk". „Miénk"-en a fennálló rendszert és a benne élő versolvasó közönséget kell érteni. „Teljes József Attilán" pedig a harmincas évek elejének politizáló, az azt megelőző esztendők avantgárd ihletettségű, a „Medáliák-korszak" hermetikus és groteszk líráját művelő, a későbbi esztendők pszichoanalitikus tájékozódású és a Németh G. Béla értelmében vett „kései" líráját együttesen képviselő költője volt értendő. Noha a „kései József Attila" nem ezzel a képlettel, hanem a harmincas évek első felének politikai elkötelezettségű korszakát kiemelő manipulatív, kisajátító egyoldalúsággal szemben kívánt ellensúlyt képezni, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején minden esély megvolt egy rossz munkamegosztás kialakítására. Szabolcsi Miklóson múlott, hogy a „teljes József Attila" képletét a „kései József Attilával" szemben, polemikusan alakítja tovább, a könnyebb ellenállásnak engedve, a kultúrpolitikai

vezetés nyújtotta védelmet igénybe véve. Ma már világosan látjuk, hogy nem ez történt. Szabolcsi Miklós nem úszott az árral szemben, az egyoldalúsággal nem szegezett szembe másik egyoldalúságot. Nem fogadta el a rossz szereposztást. Ebben nyilvánvalóan minőségérzéke is szerepet játszott, hiszen a „kései József Attila" képlet olyan felismerések megfogalmazására adott módot, amelyek eme kétségkívül szemléleti elfogultsággal terhes koncepció nélkül nem jöhettek volna létre. Ellenkezőleg: a „teljes József Attila" formulán belül halványulni kezdett a politizáló költő alakja, növekedett – az irodalomértő közönség tájékozódásának általános irányultságát is követve – a műalkotás esztétikai autonómiájának, a poétikai megközelítés elsődlegességének igénye. Az időtényező mindazonáltal a monográfia előnyére szolgált. A harmincas évekről szóló könyv, ha mondjuk a hetvenes évek elején születik, alighanem merevebb, politizáltabb és ideologizáltabb lett volna, mint a kilencvenes években. A két versengő befogadási formula közötti dichotómia nagyjából a rendszerváltással értelmét vesztette. A „kései József Attila" képletében rejlő töltet mára lényegében kimerült. Amit Németh G. Béla ebben a keretben el akart mondani, azt lényegében alighanem elmondta. A folytatás, a kiterjesztés, az alkalmazás az ő szintjéhez képest általában véve másodlagos színvonalon történt. A tudósnak a kései korszakról felhalmozott fontos és mély felismerései akadály nélkül integrálhatók a nagy megújulási képességekről tanúságot tevő „teljes József Attila" formula egészébe, amely szerint József Attila érett korszaka 1927 és 1937 közé tehető. Ebben a nagy évtizedben a költő más-más módon, de mindvégig kiemelkedő lírikus volt. A *Kész a leltár* nagy fegyverténye, hogy ezt az integrációt véghez viszi. A vázolt történeti feltételek mellett a sikernek van még egy, Szabolcsi alkatában és módszertani beállítottságában gyökerező feltétele is, amelyre szeretném itt külön felhívni a figyelmet. József Attila-tanulmányai és monográfiái, hadd tegyem hozzá: egyetemi előadásai és szemináriumai is, olyan tudósnak mutatják őt, aki nemcsak beszél a dialógus fontosságáról, hanem ténylegesen is képes párbeszédet folytatni a szakterület más művelőivel. Azaz meghallja a szembenálló fél érveit is. A beszélgetőpartner igazságait konfrontálni tudja a maga elképzeléseivel, s képes azokat beépíteni vagy legalábbis hozzáilleszteni önnön elgondolásaihoz. Nem vagy-vagy, hanem is-is gondolkodású szakember. Ily módon monográfiája, s ez különösen a két utolsó kötet esetében döntő jelentőségű, nem azzal az igénnyel íródott, hogy felhőkarcolóként árnyékba borítsa kis kertes házainkat vagy nagyobb lakótömbjeinkét. Szabolcsi Miklós tudomásul vette, és pozitíve vette tudomásul, hogy főleg a hatvanas-kilencvenes években, Németh G. Béla tanulmányain kívül is, igen értékes, igen színvonalas, megannyi önálló

arculattal rendelkező József Attila-kutatás bontakozott ki. Ennek számbavétele, kiaknázása a teljes pályakép érdekében csak a fentebb jellemzett igazi dialógus révén valósítható meg. Amit tehát a „kései József Attila" formula integráló helyretételéről mondtam, kisebb-nagyobb mértékben a József Attila-kutatás más eredményeire nézve is érvényes. Nem tudom, kinek mi a tapasztalata erről, de én úgy érzékelem, hogy a József Attila-kutatás területén jobb, egészségesebb atmoszféra alakult ki, mint néhány más nagy magyar költőnk-írónk körül folyó feltáró, elemző tevékenység terepén. Az egymás iránt tanúsított nagyobb fokú türelmet és nyitottságot én nem kis mértékben Szabolcsi Miklós monográfiái moderáló, toleranciára mintát nyújtó hatásának tudom be. A monográfia lezárult, a József Attila-értelmezés továbbalakulása azonban természetszerűen ezzel nem áll meg. Az utolsó olyan törekvés, amellyel kapcsolatban Szabolcsi Miklós József Attila monográfusaként állást tudott foglalni, egy most csak éppen kibontakozni kezdő tendencia: a költői életmű posztmodern irányból történő átértelmezési kísérlete. A kép megújítása – úgy tűnik – elsősorban az *Eszmélet* körül kristályosodik ki, de valószínűleg nem határolható be egy adott időszakra, mint a „kései József Attila" formula alapjául szolgáló korpusz. Bókay Antal például az 1932-ben írott *A hetedik*ét éppúgy ebbe a paradigmába igyekszik befogni, mint az 1936-os *Szabad-ötletek jegyzéké*t, Kabdebó Lóránt „Költőnk és kora" elemzése pedig időben még tovább lép. A Literatúra egyik legújabb számában ilyen szellemű értelmezést pedig éppenséggel az egyik legutolsó versről, a *[Talán eltűnök hirtelen...]*-ről olvastam. Nem itt van a helye annak, hogy eme törekvést kiértékeljük. Az új keletű egyoldalúságokkal szemben azonban én József Attila életművét legszívesebben a most méltatott monográfia oltalmába ajánlanám. Szememre vethetik, hogy felszólalásomban a konkrét részletkérdések felvetésétől eltekintettem, holott – mint tudjuk – az ördög a részletekben rejtőzködik. Úgy gondolom azonban, hogy a felfogásunk konkrét eltérései a jövőben úgyis artikulálódnak, s Szabolcsi Miklós koncepciójával szemben a kutató nem érzi szükségét annak, hogy szabadságharcot vívjon. Ellenvetéseim, fenntartásaim egy-egy problémával kapcsolatban összességükben sem olyan horderejűek, hogy a monográfia tudományos rangját megrendíthetnék. Azzal a kétes udvariassággal pedig, hogy felsorolom, mennyi mindent tanultam a könyvből, nem sértem meg a szerzőt. Monográfiájához mindazonáltal melegen gratulálok.

Megjelent: Irodalomtörténeti Közlemények, 2000. 5-6. füzet